

Політична еліта: підходи до визначення та світоглядний сенс

Рихлік В. А. ©

Аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Тисячолітній досвід переконливо свідчить, що серед людської спільноти завжди були індивіди більш сильні, мужні, розумні, сиритні та обачливі, хитрі і скупі, навіть підступні, а то й просто такі, кому пощастило в житті.

Можна стверджувати, що у будь-якій, навіть найдмократичнішій, державі владу безпосередньо завжди здійснює не весь народ, а його не-значна меншість. Безпосереднє й постійне здійснення всім народом державної влади неможливе суто технічно, організаційно, та й недоцільне під кутом зору її ефективності. У всіх країнах є групи населення, які беруть найактивнішу участь у політичному житті, відіграють ключову роль у здійсненні влади. Такі групи в політології називають політичними елітами.

Оскільки політика є одним із найголовніших видів людської діяльності, від якого залежать не тільки благополуччя членів суспільства, а й саме існування останнього як цілісного утворення, то вивчення сутності політичних еліт та основних підходів до її визначення є надзвичайно необхідне і важливе.

Визнано, що найвагоміший внесок в теорію елітизму зроблено в першій третині минулого століття трьома відомими соціальними дослідниками Гаetano Моска, Вільфредо Парето і Робертом Міхельсом.

Зокрема, Моска на широкому історичному матеріалі доводив, що серед незмінних явищ і тенденцій, що виявляються у всіх політичних організаціях, одне стає очевидно навіть при самому поверхневому погляді. "У всі часи історії людства, починаючи з наблизення до цивілізації і закінчуючи сучасними передовими і великими суспільствами, завжди існувало два класи людей – клас, який керує, і клас, яким керують. Перший звичайно небагато чисельний, виконує всі політичні функції, монополізує в своїх руках владу і насолоджується перевагами, які дає ця влада, в той час як другий більш чисельний клас керується і контролюється першим" [1, с.11].

Парето розробляв систематизовану теорію соціальних і політичних змін, так званого "кругообігу правлячих еліт": "Еліти... виникають з нижчих шарів і в ході боротьби підіймаються у вищі, там розкладаються, і, в релігії – релігії, вироджуються, знищуються і зникають... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії"[12, с.447].

Р.Міхельс стверджував, що кожна демократія, щоб зберегти себе і розвиватись, повинна організовуватись. Водночас жодна організація неможлива без вирізнення керівного центру – активної меншості або олігархії. "Хто говорить організація, той насправді говорить олігархія"[6, с.29].

Ціля обґрунтування необхідності і місця еліти в політичному та суспільному житті, варто звернути увагу на те, що ж собою являє сама еліта і які визначення дає наука даному терміну.

Слово "еліта" у перекладі з французького означає "краще", "добірне", "обране". У соціальному значенні слово "еліта" відноситься до кращої, найбільш цінної для суспільства групи, що стоїть над масами і покликана в силу володіння особливими якостями керувати ними.

Загалом, у політичній науці ХХ ст. до «еліти» відносять:

- людей з винятковими інтелектуальними здібностями і найвищим почуттям відповідальності (Х.Ортега-і-Гассет);
- чиновників вищої ланки, що володіють формальною владою в організаціях і інститутах, що визначають життя в суспільстві (Т.Р. Дай);
- «боговдохновенних», харизматичних особистостей (Ж. Фройд);
- творча меншість суспільства, протилежна нетворчій більшості (А.Тойнбі);
- меншість, що має найбільший вплив у суспільстві або здійснює в ньому найбільш важливі функції (С.Келлер);
- лідерів чи видатних представників будь-яких соціальних груп – професійних, етнічних, локальних («еліту» льотчиків, шахістів і навіть злодіїв) (М.Боден);
- особи, що одержали найвищий індекс в області їхньої діяльності (В.Парето);
- найбільш активних у політичних відносинах суб'єктів, орієнтованих на владу (Г.Моска);
- людей з високим положенням у суспільстві і, у силу цього, впливають на соціальний прогрес (Л.Дюпре);
- володіючих найбільшими статками або мають найбільший престиж (П.Ласвелл);
- володіючих владними повноваженнями (А.Этціоні);

– люди, що займають ведучі позиції в політичному, економічному і культурному житті суспільства (В.Геттсмен)" [11, с. 148].

Термін "політична еліта" згідно українському політологічному енциклопедичному словнику можна визначити як "меншість суспільства, що становить собою достатньої мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї" [9, с. 182].

Сучасні прибічники елітизму до еліти відносять тих осіб, яким належать стратегічні позиції в розвинених суспільних структурах, від правильності рішень яких залежатиме загальний добробут. Існування "політичної еліти" обумовлене дією наступних основних факторів:

- психологічною і соціальною нерівністю людей, їхніми неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням брати участь у політиці;
- законом поділу праці, що вимагає професійного заняття управлінською працею як умови її ефективності;
- високою суспільною значимістю управлінської праці і її відповідним стимулюванням;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв (оскільки політико-управлінська праця прямо пов'язана з розподілом цінностей);
- практичною неможливістю здійснення всеосяжного контролю за політичними керівниками;
- політичною пасивністю широких мас населення, головні інтереси яких звично лежать поза політикою.

Для більш широкого розуміння еліти необхідно розглянути підходи до її визначення. Найпоширенішими у політології є ціннісний і функціональний підходи до пояснення феномену політичних еліт.

Ціннісний підхід наголошує на тому, що еліта – найцінніший елемент суспільства, наділений високими здібностями в найважливіших для держави сферах діяльності; панівне становище еліти відповідає інтересам усього населення; формування еліти є наслідком природного добору суспільством найцінніших своїх представників. Ціннісний підхід до пояснення феномену політичних еліт критикують за перебільшення значення психологічних чинників, аристократизм та антидемократизм, за переоцінку ролі керівників і недооцінку активності мас, ціннічне ставлення до боротьби за владу. Опоненти цього підходу наголошують, що немає жодних підстав вважати політиків і вищих чиновників найкращою частиною суспільства. Дослідження

політичної еліти показують, що це — часто і цинічні, користолюбні люди, які не цураються ніяких засобів. Елітаристи, посидючи на етимологію терміна, відносять до політичної еліти "кращих", "обраних", приши-сують їй всі досягнення цивілізації, приписують роль народних мас в історичному процесі. Справді, якщо вважають, що політика брудна справа, то чи може заняття цією справою формувати кращих людей?

Інший підхід до пояснення феномену політичних еліт, започаткований Г. Московою і Р. Міхельсом, — функціональний, або організаційний. Він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Прихильники цього підходу вважають, що закон поділу праці вимагає професійного заняття управлінською працею як необхідної умови її ефективності. Широкі маси населення політично пасивні, їхні головні життєві інтереси звично лежать поза сферою політики. Висока суспільна значущість управлінської праці зумовлює і особливий соціальний статус тих, хто її виконує. Характерним для цього статусу є високий рівень матеріального стимулювання, у тому числі пов'язаного з наданням управлінням різних соціальних привілеїв.

Прихильникам функціонального підходу докоряють за абсолютизацію формальних механізмів влади та відхід від аналізу її соціально-класової природи. Питання про те, чи є політична еліта позакласовою соціальною групою, яка виражає інтереси суспільства в цілому, або ж це — верхівка економічно пануючого класу, яка здійснює керівництво суспільством в ім'я підтримки соціальної системи, що ставить цей клас у привілейоване становище, є об'єктом гострої наукової полеміки.

Прихильники класового підходу вважають належними до політичної еліти найвидливіших і політично активних членів пануючого класу, в тому числі лідерів і функціонерів його політичних організацій та інтелектуалів, які виробляють політичну ідеологію класу, тобто людей, котрі безпосередньо приймають політичні рішення, що відображають сукупну волю класу. Вони виходять з того, що поняття "політична еліта" не збігається за обсягом з поняттям "правлячий клас" (пануючий клас): перше виявляється функціонально ніби управлінським "виконавчим комітетом" другого. Ці поняття не збігаються цілком і за змістом. До управлінської діяльності правлячий клас звично залучає і найвідмінніших представників інших класів і верств населення, передусім тих, які близькі до правлячого класу.

Основні положення ціннісної теорії еліт лежать в основі концепції демократичного елітизму (елітарної демократії), що одержали широке поширення в сучасному світі. Вони виходять із запропонованого Шумпетером розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру виборців. Як писав Карл Мангейм, "демократія спричиняє антиселітну тенденцію, але не вимагає йти до кінця до утопічного рівняння еліти і мас. Ми розуміємо, що демократія характеризується не відсутністю страти еліти, а скоріше новим способом рекругування і новою самосвідомістю еліти" [7, с.150].

Учені розробляли кількісні показники у своїх теоріях політичних еліт. Наприклад, російський мислитель М. Бердяєв виводив «коефіцієнт еліти» стосовно високоінтелектуальної частини населення до загальної кількості населених. На його думку, якщо коефіцієнт еліт більший п'яти відсотків, то це означає наявність у суспільстві високого потенціалу розвитку; якщо цей коефіцієнт знижується до одного відсотка, держава гниє, у суспільстві відбувається застій, а еліта трансформуються у касту. М. Бердяєв писав: "Завжди панують нечисленні, такий непорушній за-кон природи. Панування усіх інших нічого реального не означає, крім темного, байдужого та змішаного хаосу. Всяке управління цим хаосом принуєє відмінність та виділення тих чи інших елементів аристократії або олігархії... Після створення світу завжди пакувала, панує і буде панувати меншість, а не більшість. Це вірно для всіх форм і типів управління, для монархій і демократій, для епох реакційних та для епох революційних. Із управління меншості немає виходу" [2, с.184].

Найпомітніший слід в українській теорії елітизму залишили Д. Донцов та В. Липинський.

В. Липинський називає три методи формування національних еліт: класократичний, демократичний, охлократичний. Класократичний метод полягає у інтеграції еліти з іншими соціальними групами, які складають корпоративну монархічну державу. Демократичний метод заснований на відкритій конкуренції за владу, яка точиться між різними групами суспільства, і він характерний для республік. Охлократичний метод створення еліти притаманний диктатурам – це влада окремих суспільно-політичних груп, яку відзначають прояви найнегідніших мотивів, дій: безглузді вбивства, вплив на представників влади шляхом шапталу, погроз тощо.

Концепція еліти розроблена Д. Донцовим у праці «Дух нашої давнини». На його думку, джерелом формування еліти має бути строгий відбір «кращих людей» з усіх верств суспільства, а не лише з міфічного

«демо-су», маси, класу, партії. Принциповою для Д. Донцова є обов'язковість суворої «чистки», «процілювання» цього відбору, завдяки чому має зберігатися духовна, моральна чистота, владна сила, могутність еліти. «Суспільство існує як спільнота, поділена на щаблі, від вищого до нижчого, зі стисло означеними функціями кожної з своїх частин... Вимірніе демократ-тами суспільство, яке складалося б лише з селянства, або взагалі лише з т. зв. трудящого народу, без окремої провідної верстви, — це плебейська фантазія, в житті не існуюча...» [5, с. 96]

Д. Донцов вважає, що без еліти суспільство є «стадом». До еліти відносяться лише люди особливого типу, особливий вдачі. «Це — фанати, аскети, подвижники типу Мономаха, Лойоли, Валентштейна, Вільгельма Орочського, Дмитра Вишневецького, Богуна, Вишньєського, що є в вічній тривозі, в напруженні всіх сил духу і серця, байдужі на свої тілесні потреби. Це в протилежність до представників субстрату, розлізлих, м'явих, сентиментально-сльозливих і осталих — сухі і вогненні душі формотворців, напимі негасним внутрішнім вогнем...» [4, с. 48]

До прикмет членів провідної верстви Д. Донцов відносив:

- 1) шляхетність, благородство;
- 2) мудрість (наявність конценції своїх дій);
- 3) мужність, відвага (проявляється у вмінні протиставитись оточенню й самому собі у всіх слабкостях).

Усі три прикмети члена провідної верстви, на думку Д. Донцова вираховують з його психічної вдачі.

У своєму вченні про еліту В. Липинський виходить із макіавелівської традиції європейської соціальної думки, зокрема таких дослідників, як В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельє, які вважали, що невіддільним атрибутом соціальної системи є наявність найвищого привілейованого стану суспільства.

На думку В. Липинського, історично еліту утворюють вихідці із чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві посіями елітарної культури є поляки. Поляки, асимілюючись з "українською народною масою", стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен.

В. Липинський є автором концепції "національної аристократії". На його думку, в кожній нації існує група людей, яка керує нацією, стоячи на чолі її політичних і організаційних установ. Вона створює певні культурні, моральні, політичні та цивілізаційні цінності, які потім привласнює собі ціла нація для нормальної життєдіяльності. Таку провідну групу В. Липинський її називає «національною аристократією». Національна аристократія може реалізуватися тільки тоді, коли вона захоче створити свою державу. «... Бо без власної держави вона не

матиме власної націо-нальної аристократії, а не маючи власної аристократії вона ніколи не ста-не нацією і лишиться по віки балакаючим на іншій мові племенем, підлягаючи державно-національній організації чужої аристократії». [7, с.73]

В. Липинський підкреслює важливість процесу «постійного відновлення або зміни аристократії», тобто циркуляції еліт. Коли цей процес припиняється, то нація попадає під провід чужої, сильнішої, ніж власна, політичної еліти, втрачаючи свою національну ідегичність. В. Липинський зазначає, що «без своєї власної національної аристократії – без такої мен-шості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб органі-зувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її од ворожих на-скоків зовні – немає і не може бути нації» [7, с.188]. Постійне відтворення нації – це, за В. Липинським, вічний і незмінний наслідок кожної боротьби творчих, продукуючих класів.

У своєму фундаментальному політичному трактаті «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський дуже добре наголошує, що народи, які не вміють витворити власних «панів», тобто політичної еліти, приречені на те, щоб панівки користися чужим.

Стосовно політична еліта сучасної України, то вона є строкатим конгломератом правлячої і неправлячої груп, які розпадаються, на думку М. Михальченка на такі специфічні еліти:

- еліти класів, промарків, професійних груп населення;
- еліти політичних партій, громадських організацій, рухів;
- еліти державних інституцій;
- еліти регіонів (автономія, область, місто, район);
- еліти надпартійні (незалежці, які опираються на недержавні економічні структури та засоби масової інформації) [8, с. 254].

Багато вітчизняних політологів вважають, що сучасна політична еліта, яка виникла на теренах колишнього СРСР, формувалася за «номенк-латурним принципом», а також має досить «клановий характер поведін-ки». Д. Видрін та Д. Табачник так оцінюють українську політичну еліту: «Молода Україна – держава без політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилася, напевне, най-більшою в світі країною, яка не мала політичної еліти. Владний конгло-мерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисид-ентів можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфі-кації, загальної і правової культури, характер професійного і життєвого досвіду і т. д. не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти». [3, с. 117]

Існуюча політична еліта України сформувалася трьома шляхами:

– як наслідок добору та розстановки кадрів правлячої до 1991 року КПРС;

– як наслідок активного чи пасивного спору тоталітарно-колоніального правління;

– як результат входження до політики нових груп та громадських діячів, безпосередньо не пов'язаних ні з комуністичним режимом, ні з опо-ром йому.

Народний депутат І. Мигнович відзначає неоднорідність, пістривість, не завжди комплексність української правлячої верхівки, і виділяє її основні групи, які входять до неї:

– колишні партійні, державні, господарські керівники;

– вихідці з мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції;

– відкриті ідейні противники комуністичного устрою (колишні політв'язні, дисиденти, члени їх сімей);

– вітчизняні підприємці, банкіри, комерсанти;

– кар'єристи-демагоги.

Отже, підсумовуючи можна сказати, що еліта не тільки з теоретичної точки зору має бути чимось кращим, обраним чи добірним, а й практично втілювати і демонструвати вищеперелічені якості. Адже за настановою українських класиків теорії еліт, головним світоглядним сенсом і завданням політичної еліти є місія державотворення та консолідації нації. Складно переоцінити дійсний світоглядний сенс даного поняття, адже від нього залежить найвища демократична цінність – єсністьство.

Зараз в Україні правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття. На сьогодні в Україні складається кілька політичних еліт в надрах об'єднань громадян. Простежуються три основні на-прямки майбутньої політичної еліти: націоналістичний, ліберально-центристський та лівий. Але це вже тема наступної статті.

Література:

1. Аппін Г.К. Міф про еліту. – К.: Товариство "Знання", 1964. – 48 с.
2. Бердяев Н. Собрание сочинений. Т. 4. Париж: YMCA-Press, 1990. – с. 184
3. Видрін Д.Г., Табачник Д.В. Україна на порозі ХХІ століття: Політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 294с.
4. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: 1991. – 48с.
5. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Прага. – 1944. – С. 96

6. Кухта Б.Л., Тешлюхова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. – Львів: Кальварія, 1997. – 224с.
7. Липинський Вячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919-1926рр. – Відень, 1926.- 467с.
8. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2004. – 488 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / НАНУ. Ін-тут держави і права ім. В.М.Корсцького; За ред.: Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – Київ: Гепеза, 2004. – 736с.
10. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. завед. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 447 с.
11. Тарусина И.Г. Элитисты и плюралисты в современной политической теории // Полит. исследования. 1997 № 4. – 148с.
12. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.